بۆچی کورد لە سایەی ئەمپراتۆرییەتەدا پارێزراو بوو، لەژێر کەفی دەوڵەت-نەتەوەشدا لەناودەچێت؟.. شێرکۆ کرمانج

بەشی سێیەم

نزیک بە هەزار ساڵ پێش سەرهەڵدانی دەوڵەت-نەتەوە لە ناوچەکە و دابەشکردنی فەرمیانەی کوردستان، کورد و کوردستان ئەگەر ئازاد و سەربەخۆش بووبن، ئەگەر خاوەنی میرنشینی دەسەڵاتدار و فەرمانڕەواش بووبن، ئەوا بەگشتی، بە ڕاستەوخۆ یان بە ناڕاستەوخۆ، لەژێر قەڵەمڕەوی یەکێک لە ئیمپراتۆرییەتەکانی ناوچەکەدا بوون، جا ئەمەوی و عەباسییەکان یان بووبن عوسمانی و سەفەوییەکان/قاجارییەکان بووبن. بۆ سەدان ساڵ پێش ئەم قۆناغە، کورد وەک گرووپێکی ئیتنی، خەڵکانێک کە بە زمانی کوردی قسەیان کردبێت، بوونیان هەبووە و ڕۆڵیان لە مێژوودا کەم تا زۆر دیوە. قسەی ئێمە لەم بابەتە لەسەر ڕۆڵ و پێگەی کورد نییە بەڵکوو بوون و مانەوەیەتی. پرسیارەکە ئەوەیە بۆ کورد لانی کەم زیاتر لە هەزار ساڵە دەبێت لەم ناوچەیە، بەگشتی ژێر دەستبووە یان لە سەبەری گرووپێکی باڵادەستتر ژیاوە، کەچی بوون و زمانی هەبووە و ماوە، کەچی ئێستا ئەوە تەنیا ١٠٠ ساڵە لەژێر دەسەڵاتی چوار دەوڵەت-نەتەوەیە، بەڵام، وەک ئەمە بانگەشەی بۆ دەکەین، زمانەکەی و ناسنامەکەی کەوتەتە مەترسی و لەناوچوون. بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێت بەراوردی نێوان سیستەمی حوکمڕانی ئیمپراتۆرییەت و دەوڵەت-نەتەوە بکەین، لەو بەراوردکارییەدا نیشان بدەین کە بۆچی و چۆن کورد وەک گرووپێکی ئیتنی، لە یەکەمیان توانای گەشەپێدان و پاراستن و مانەوەی گرووپەکە و زمانەکەی هەبووە و لەوەی دووەمیان نییەتی. ئەمە بەشی سێیەمە لەو وتارە چوار بەشییەی کە لەسەر ئەگەرەکانی لەناوچوونی نەتەوە بێدەوڵەتەکان نووسراوە، کەیسی کورد وەک نموونە وەرگیراوە، بەشی یەکەم و بەشی دووەمی لە ماڵپەڕی سەکۆ بڵاوکراوەتەوە.

فرەیی و فرەجەمسەریی

یەکێک لە جیاوازییە هەرە سەرەکییەکانی نێوان ئیمپراتۆرییەت و دەوڵەت-نەتەوە بوونی فرەییە (pluralism) لە ئیمپراتۆرییەت، لەبەرانبەر وەکیەکیی (standardization) لە دەوڵەت-نەتەوەدا. ئیمپراتۆرییەتەکان لەسەر بنەمای فرەیی دامەزراون، جا فرەیی دینیی، نەتەوەیی، ئیتنیی یان کولتووری بێت. لە سەدەکانی ناوەڕاست، لەسەردەمی عەباسییەکان، کورد چەندین میرنشینی بەهێزی هەبووە، ڕەوادی (٨٤٤-١٠٥٤)؛ شەدادی (٩٥١-١٠٥٤)؛ حەسنەوی (٩٤١-١٠١٥)؛ عەنازی (٩٩٠-١٠٥٤)؛ دۆستەکی/مەروانی (٩٨٣-١٠٥٤) و دەوڵەتی ئەیوبی (١١٧١-١٢٥٠). ئەوانەی کوردستان، دووانیان هەم باڵادەست بوونە هەم ماوەیەکی زۆر فەرمانڕەوا بوون، حەسنەوی (لە دەڤەری کرماشان و سنە) لەگەڵ دۆستەکی لە دەوروبەری دیاربەکر، کە دراوی خۆیان هەبووە (تۆفیق ٢٠١١). لێرە کەمتر قسە لەسەر دۆخی میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەباسییەکان دەکەین بەڵکوو قسەی زیاتر لەسەر ئەوانەی قەڵەمڕەوی عوسمانییەکان دەکەین.

لە سەدەی پازدە و شازدە، لە سەرزەمینە بەربەلاوەکەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی کە ئاقارەکانی بە سەر سێ کیشوەر درێژ ببووەوە، کورد، عەرەب، ئەرمەنی، یۆنانی، بولگاری، سڕبی، ڕۆمانی وەک گرووپی ئیتنیی بوونیان هەبوو. لە قۆناغی جیاجیادا، عوسمانییەکان بەشێوازی جیاواز مامەڵەیان لەگەڵ گرووپە ئیتنی و کۆمەڵگە دینییەکان دەکرد. لەسەرەتا لەبەر بچووکیی دەوڵەتەکەیان و لە کۆتاییشدا لەبەر بچووکبوونەوەی قەڵەمڕەوییەکەیان و بە چاولێکەری ئەوروپییەکان بەرەو ناوەندێتی هەنگاویان نا، ئەگینا لە سەدەی پازدە تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە لەبەر بەرفراوانی تخووبەکانیان دەسەڵاتێکی زۆریان بە جەمسەرەکانی دیکە شۆڕکردبۆوە، ئەمەش بوو بە مایەی دروستبوونی چەندین میرنشین، وەک میرنشینە کوردییەکان (بەدلیس، بادینان، سۆران، بابان، هەکاری، بۆتان).

بێجگە لە پاراستنی دابونەریت و کولتوور لەژێر سێبەری ئەم میرنشینانە (بە میرنشینە کوردییەکانی قەڵەمڕەوی سەفەوییەکانیش، (وەک ئەردەلان [١١٦٩- ١٨٦٧] و زەندییەکان)، هەوڵێکی زۆریش دەدرا بە پێشخستنی زمان و وێژەی کوردی. بەگشتی، لە سێبەری عوسمانییەکان، مادام باج دەنێردرا و سەقامگیری پارێزراو بوو، عوسمانییەکان زۆر گوێیان بە کولتوور و دابونەریت و پراکتیزە جۆراوجۆرە ناوخۆییەکان نەدەدا، بەتایبەتی بە گرووپە ناتورکە موسڵمانەکان. ئەم دید و هەڵوێستە بووە هۆی دروستبوونی مۆزایکێکی ئیداری و دارایی کە تێیدا قەڵەمڕەوەکەیان پڕ بوو لە فرەیی و ڕەنگی خۆڵەمێشی و سێبەری جیاواز. عوسمانییەکان زیاتر حەزیان لە

کارایی بوو نەک وەکیەکیی، ئەم نەرمییە ئیدارییە بوو کە وای لەوان کرد بە ماوەیەکی زۆر حوکمڕانی بەسەر خاکی عەرەب و کورد و سیرب و یۆنانییەکان، هتد، بکەن (Cleveland 1994: 45). ئەمە کەم تا زۆر لە ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکانیش بۆ ڕۆژهەڵاتی کوردستان ڕاست بوو، چونکە دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان، بۆ نموونە، کە حەفت سەد ساڵی خایاند لە دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانییەکان زۆرتر نەبووبێت کەمتر نەبووە.

بە پێچەوانەی ئیمپراتۆرییەت، دەوڵەت-نەتەوە، بە تایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، نەک هەر فرەیی و فرەڕەنگ نین، بەڵکوو لە سەد ساڵی ڕابردوودا، ئەو دەوڵەتانەی لەسەر خۆڵەمێشی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و قاجاری/سەفەوی دامەزراوان (وەک تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا) بەردەوام لە هەوڵی لەناوبردنی فرەیی و یەکڕەنگکردنی دەوڵەتەکانیاندا بوون. هەر چوار دەوڵەت، کە کوردستانیان دابەش کردووە، هەر زوو دروشمی یەک ئاڵا و یەک نەتەوە و یەک زمانیان بە ئاشکرا، یان لە پشت پەردەوە، بەرزکردەتەوە.

لە ئێران و تورکیا، زمان و کولتووری کوردی، بۆ چەندین دەیە یاساغ بوون، کە کاریگەرییەکانی زۆر زەحمەتە ئاوەژوو بکرێنەوە، ئێستاش ئەگەر کوردی ڕێگەپێدراوە، ئەوە لە ئاستە فەرمییە-سیاسییەکەی نییە بەڵکوو لە ئاستی خێزان و ئاستێکی ناوخۆیی زۆر سنووردار. لە تورکیا، ئەوە سەد ساڵە، کوردکوژی، زمانکوژی، کولتوورکوژی، ژینگەکوژی، ناسنامەکوژی، شوێنەوارکوژی بەردەوامە. لە عێراق، هەر لە زووەوە کورد وەک نەتەوە و زمان کەم تا زۆر دانی پێنراوە، بەڵام هاوکات و هاوتەریب، حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق لە هەوڵی پەراوێزخستنی کورد و زمانەکەی بوون. سیاسەتی تەعریبی کورد و کوردستان زۆر بە چڕی لە ١٩٦٣ ەوە جێبەجێ کراوە. لە حەفتاکان و هەشتاکان پڕۆسەی ڕاگواستن و چۆڵکردن و دەرپەڕاندن و قڕکردن گەیشتە ترۆپک، ئیدی کورد، نەک هەر زمان و کولتووری کەوتە مەترسی، بەڵکوو وەک نەتەوە بوونی کەوتە مەترسییەوە. لە ٢٠٠٥، عێراق، لەوکاتەی لە لێواری تەپین بوو، بە فەرمی زمانی کوردی و بەشێکی کوردستانی وەک هەرێمێکی فێدرالی ناساند. لەگەڵ زیندووبوونەوە و بەهێزبوونی لە ٢٠١٧ ەوە، لە هیچ هەوڵێک سڵی نەکردەتەوە بۆ لاوازکردنی پێگەی کورد و هەرێمی کوردستان، بە ڕادەیەک کە سیاسەتی تەعریب لە ناوچەکانی دەرەوەی هەرێمی کوردستان تا ئێستا بەخەستی بەردەوامە. لە سووریا، هەر لە سەرەتای دامەزراندنییەوە کورد پەراوێزخراوە، لە ١٩٦٣ ەشەوە، ئەو بەشەی کوردستان بە شێوەیەکی سیستەماتیکی تەعریب دەکرێت. دەوڵەتی سووریا خۆی بە پێی دەستوور خۆی وەک دەوڵەتێکی عەرەبی ناساندوە، ڕێک وەک ئەوەی کورد و

کوردستان بوونیان نەبێت لەو وڵاتە.

هاوکات، ئیمپراتۆرییەتەکان، بە عوسمانی و سەفەوییەوە، بەگشتی هێترۆجینیەس و فرەجەمسەرن (multipolarity)، ڕێک پێچەوانەی چوار دەوڵەت-نەتەوەکە کە لە هەوڵەی بەردەوامدان بۆ هۆمۆجینیەسکردنی وڵاتەکەیان و فرەجەمسەری ڕەت دەکەنەوە و مۆنۆپۆلی دەسەڵات دەکەن.

نەتەوەی ناوک

لەوانەش گرنگتر ئیمپراتۆرییەت نەتەوەی ناوک (national core) ی نییە، بەڵام لە دەوڵەت-نەتەوەکان بەگشتی و بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، نەتەوەیەک دەبێتە، دەکرێتە، یان بووەتە، نەتەوەی ناوک. بەواتایەکی دیکە، ئیمپراتۆرییەتەکان سیاسەتی لەناوبردن و قڕکردن و ئەسیمیلەکردنی ئەوانی دیکەیان لەناو یەک نەتەوەدا پەیڕەو نەدەکرد. بۆ نموونە، عوسمانییەکان و سەفەوییەکان/قاجارییەکان، پێش ئەوان، ئەمەوییەکان و عەباسییەکانیش، ئەگەر گرنگیشیان بە زمانێک لە زمانەکان دابێت بەڵام سیاسەتی قەدەغەکردنی زمان و سەپاندنی زمانێکی دیاریکراویان پەیڕەو نەدەکرد. عوسمانییەکان زمانی تورکی و سەفەویی و قاجارییەکان زمانی فارسییان لە دامودەزگا فەرمییەکانی خۆیان بەکاردەهێنا، هەندێک جار عەرەبیش لە کایەی دینییدا، بەڵام سیاسەتی بەتورککردن و بەفارسکردن تا دامەزراندنی دەوڵەت-نەتەوەی تورکیا و ئێران سەپێنراو نەبوو. بەپێچەوانەوە، هەر کە ئەو دوو دەوڵەت-نەتەوەیە لەسەر میراتی ئەو دوو ئیمپراتۆرییەتە دامەزران، ئیدی سیاسەتی بەتورککردن و بەفارسکردن بەڕادەیەک سەپێنران کە کورد لەسەر بەکارهێنانی زمانی کوردی زیندانی دەکرا. ئێران وەک تورکیا توند نەبوو لە سەپاندنی سیاسەتی یاساغکردنی زمانی کوردی، بەڵام دەکرێت ئەم جیاوازییە بە جیاوازی لە پراکتیزی سیاسەت لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتە بگەڕێنەوە. تورکەکان زیاتر مەیل بە بەکارهێنانی هێزی ڕەق، کەچی فارسەکان بە خشکەیی و بە بەکارهێنانی هێزی نەرم کوردییان لەبیر خەڵک دەبردەوە.

لە سووریا، کوردەکان نەک وەک نەتەوە و گرووپی ئیتنی و زمانی دانیان پێنەنراوە، بەڵکوو لە میوانێکی ڕەزاقوورس وەک هیچ شتێکی دیکە حیسابیان بۆ نەکراوە. سیاسەتی کەمەربەندی ستراتیجی عەرەبی لە سەرەتای شەستەکانەوە جێبەجێ کراوە. بەپێی ئەم سیاسەتە سیستەماتیکییە سنووری نێوان تورکیا و سووریا بە قوڵایی ١٥ کیلۆمەتر لە کورد خاڵی کرا، لە شوێنەکانی دیکەش حکومەت دەستی کرد بە دروستکردنی نیشینگەی (مستەوتەنەی) عەرەبی لە تەنیشت هەر گوندێکی کوردی (مەلازادە ٢٠٢٢: ٢٦٥-٢٦٦).

لە عێراق، لە ١٩٦٣ وە تا کۆتایی هەشتاکانی سەدەی بیستەم، نزیکەی ٣٦ هەزار کیلۆمەتر چوارگۆشە، واتە ٤٢% ی باشووری کوردستان، بەشێوەیەک لە شێوەکان بەر سیاسەتەکانی تەعریب کەوتن. هاوکات، دەوڵەتی عێراق سەدان هەزار کوردی فەیلی لە عێراق بە زۆرەملێ دەرپەڕاند بۆ ئێران. تا ١٩٨٧، حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق ١٩٢٨ گوندی کوردستانیان خاپوور کرد بە پاسا و بیانووی جیاجیا، لەنێوان ساڵانی ١٩٨٧ و ١٩٨٨ هەرچی گوندی دیکەی کە مابوو لەگەڵ زەوی تەخت کران (کرمانج ٢٠١٧: ٢٦٢-٢٩١)، بەمەش تاکوتەرا نەبێت، گوند لە سەرتاسەری کوردستان نەما.

ئەو نموونانەی کە ئاماژەیان پێ کرا، لە ڕاستیدا، لەوەی دەرهەق بە کورد و کوردستان لە هەر چوار دەوڵەت-نەتەوەکە کراوە مشتەکە لە خەروارێک، چونکە لەم کورتە بەسەرکردنەوەیە تەنیا مەبەستمان ئەوەیە کە جیاوازی لە نێوان مامەڵە و ڕەفتار و کرداری ئیمپراتۆرییەتەکان لەگەڵ دەوڵەت-نەتەوەکان دەرخەین. ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و سەفەوی چەند خراپ بووبن بەرانبەر بە کورد بەڵام سیاسەتی جینۆساید و زمانکوژی و کولتوورکوژی و ژینگەکوژییان پەیڕەو نەکردووە لە دژی. یەکێک لە هۆکارەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەردوو ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و سەفەوی/قاجاری نەتەوەی ناوکیان نەبووە. لە بەرابەردا، نەتەوەی تورک، فارس یان عەرەب ئەستوونەکی سەرەکی وڵاتانی تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا-یان پێکهێناوە. بەڕادەیەک کە دروشمی یەک نەتەوە و یەک زمان و یەک ئاڵا ئەگەر بە ئاشکراش دروشمی هەر چوار دەوڵەتەکە نەبوو بێت، ئەوە بە پراکتیز کار بە ئەم تێگەیشتن و دیدە کراوە، کە نەتەوەیەک وەک ناوک وەرگیراوە و کورد و کوردی پەراوێز و یاساغ کراون.

وەک بەشێک لە بەناوککردنی نەتەوەکانی تورک و فارس و عەرەب لە چوار دەوڵەت-نەتەوەکە، کە لە ئیمپراتۆرییەتدا هاوتای نەبووە، تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا چوار دەوڵەتی توێنەر (assimilative) بوون، کەچی ئیمپراتۆرییەتەکانی ئەمەوی و عەباسی و عوسمانی و سەفەوی/قاجاری ناتوێنەر (non-assimilative) بوون. لەم نێوەندا و بە ئەم مەبەستە دەوڵەت-نەتەوە خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ وەگەڕدەخا هەم بە قووڵکردنەوەی سیاسەتی نەتەوەی ناوک، هەم بە تواندنەوەی ئەوانی دیکە، کورد بە نموونە، لە قازانی نەتەوەی زاڵدا. لە ڕێگەی خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ، دەوڵەت-نەتەوە دەگاتە هەموو کونوقوژبنەکی وڵاتەکە، بەڕادەیەک وڵات و هەرێم و جوگرافیاکان چەندی سەخت و دوورەپەرێز بن بەڵام دەست و گوێچکە و زمان و سیاسەتی دەوڵەت-نەتەوە پێیان

ڕادەگات و زمانی دایک و نەتەوە بێدەوڵەتەکان یاساغ دەکات، پەراوێز دەکات، لە فەزای گشتی وەدووریان دەخاتەوە.

خوێندنی بەکۆمەڵ

لە ئیمپراتۆرییەتە ئیسلامییەکانی سەرەتای پەیدابوونی ئیسلام تا دەگاتە ڕووخانیان لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ و فەرمی بوونی نەبوو. کەسانێک، نەک خەڵک، ئەگەر بە زمانێکی دیکەش (عەرەبی، فارسی یان تورکی) لە قوتابخانە دینییەکان (ئەوەی لەناو کورد وەک "حوجرە" ناسراوە) خوێندنیشیان کردبێت، ئەوا، یەکەم، ژمارەیان هێندە کەم بووە هیچ کاریگەرییان لە زمانی گرووپە ئیتنییەکان نەبووە. دووەم، دەرچووانی حوجرەکان دواتر بوون بە مەلا لە شار و گوندەکان کە لەوێ بەگشتی لە مزگەوتەکان، تەنانەت ڕۆژانی جومعە لە خوتبەکانیش، هەر بە کوردی قسەیان کردووە.
بە واتایەکی دیکە، زمانی فەرمی ئیمپراتۆرییەت هیچ ڕێگە و ڕێچکەیەکی نەبووە بگات بە خەڵک/عەوام. لە ڕاستیدا، لە هەزار ساڵی پێش دروستبوونی دەوڵەت-نەتەوە لە ناوچەکە، کورد بەگشتی، مەلاکانی لێ دەرچێت، یان ئەو فەرمانبەرانەی لە بەغدا و تاران و ئەستەمبوڵ کاریان دەکرد، کەسی دیکە بەجگە لە کوردی زمانێکی دیکەی نەزانیوە و بەکارنەهێناوە، بەدەگمەن نەبێت. بەواتایەکی دیکە، کورد و کوردی، وەک گرووپێکی ئیتنی و زمان نەک هەر مەترسی لەناوچوونی لەسەر نەبوو، بگرە هیچ هەڕەشەیەکی توانەوە و ئەسیمیلەبوونی ڕووبەڕوو نەبێتەوە چونکە ئیمپراتۆرییەتەکان بەگشتی توێنەر نین بە بەراورد بە دەوڵەت-نەتەوە کە کۆڵەگەی لەسەر وەکیەککردن و سڕینەوەی فرەیی و جیاوازییەکان داناوە و کەڵک لە خوێندن و پەروەردەی بەکۆمەڵ بۆ ئەم مەبەستە وەردەگرێت.
بەپێچەوانەی ئیمپراتۆرییەت، یەکێک لە کۆڵەگەکانی دەوڵەت-نەتەوە خوێندنی فەرمی و بەکۆمەڵە. دەوڵەت-نەتەوەکان (وەک تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا) هەر لەگەڵ دامەزراندنیانەوە لە چەند دەیەیەکدا، خوێندن بە زمانی تورکی، فارسی یان عەرەبییان کرد بە زمانی فەرمی و زمانی خوێندن و پەروەردە و زانست، ئەمەش وای کرد کە ئەم زمانانە ببن بە زمانی ئەدەب و نووسین و مەعریفە. بەمەش زمانی کوردی پەراوێزخرا و لە پێگەیەکی نزمتر نیشتەجێ کرا. دەوڵەت، لەڕێگەی خوێندن و پەروەردە گەیشتە هەموو کونوقوژبنێکی وڵات (بە کوردستانیشەوە)، نەک هەر زمانی نەتەوە سەردەستەکانی سەپاند بەسەر منداڵانی کورد، بەڵکوو عەقڵییەت و زهنییەت و تێگەیشتن و بیرکردنەوەی دەوڵەت و نەتەوە داگیرکەرەکەی خزاندە ناو مێشکی

منداڵ و لاوانی کورد. ئەمەش لە هەموو شتێک زیاتر ئاسانکاریی بۆ تواندنەوەی نەتەوەی کورد کرد. شتگەلی لەم شێوەیە، لەژێر سایەی ئیمپراتۆرییەتەکاندا نموونەیان نەبوو.

ڕۆڵی خێزان

لەوانەیە گرنگترین جیاوازی نێوان ئیمپراتۆرییەت و دەوڵەت-نەتەوە پەیوەندی بە ڕۆڵی خێزانەوە هەبێت وەک دامەزراوەیەک و ناوەندێک بۆ گەیاندن و گواستنەوە و دروستکردن و گۆڕینی زمان، دابونەریت و کولتوور و مێژوو و ناسنامە. لە سەردەمی ئیمپراتۆرییەتەکان، خێزان وەک یەکەیەک و دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی ڕۆڵی سەرەکی بینیوە لە فێرکردن و پەروەردەکردن و گەورەکردنی منداڵان و نەوەکانی دواڕۆژ، هاوکات، گەیاندن و گواستنەوە و دروستکردنی زمان، دابونەریت و کولتوور (بەهاکان و ماناکان و تێگەیشتنەکان و تێڕوانینەکان و ڕەوشتەکان). ئەوە بەو مانایە نییە کە دامەزراوەکانی ئیمپراتۆرییەت ئەو ڕۆڵەی بە فەرمی و ڕاستەخۆ بە خێزان سپاردبێت بەڵکوو لاوازی ناوەندێتی و سروشتی ئیمپراتۆرییەتەکان و نەبوونی خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ زینگەیەکی لەو شێوەیەی خولقاندبوو. لە بارودۆخێکی ئاوەهادا منداڵ ئەو زمانە فێر دەبێت کە داییوبابی قسەی پێدەکەن؛ هەڵگری دابونەریت و کولتوورێکیش دەبێت کە ماڵەوە و لە گوندەکەی پێیەوە ئاشنا دەبێت. ناسنامەکەشی ڕەنگدانەوەی کارەکتەرەکانی خێزان و گوند و دەوروبەرەکەی دەبێت. بۆکورتی، کاتێک منداڵێک لە گوندێکی هەکاری، شارباژێر، عەفرین، یان مەریوان لە دایک دەبێت، بە زمانی دایکی، کە کوردییە، قسە دەکات؛ جلوبەرگ و دابونەریتەکانیش هاوشێوەی خەڵکی گوندەکەی و دەڤەرەکەی دەبێت؛ ناسنامەکەشی لە ئاستە بچووکەکەی سەر بە بنەماڵەیەکی دیاریکراو لە گوندێک و عەشیرەتێک لە دەڤەرێک دەبێت و لە ئاستە گەورەکەش هەڵگری ناوی گرووپێکی ئیتنی (وەک: کورد، عەرەب، تورک) یان دینیی (وەک: موسڵمان، کرستیان، جوو) دەبێت. کارتی باری کەسی و کارتی نیشتیمانی و پاسپۆرت لە بەشی هەرە زۆری ئیمپراتۆرەکاندا بوونیان هەر نەبوو تاوەکوو خەڵکیان پێ پێناس بکرێت یان بناسرێنەوە.

بەپێچەوانەوە، ئەگەر لە سەرەتاش وا نەبووبێت، بەڵام لەگەڵ دامەزراندن و بەناوەندبوونی دەوڵەت-نەتەوە، ئەرک و ڕۆڵی خێزان ڕۆژبەڕۆژ لاوازتر و بێکاریگەرتر بێتەوە، بەڕادەیەک لە بیست ساڵی ڕابردوودا، بەتایبەتی لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی تەکنەلۆجی و ئینتەرنێت و مۆبایلی زیرەک و زیرەکیی دەستکرد، خێزان خەریکە کاریگەریی هەر نەمێنێت و دەوڵەت و دامەزراوەکانی دیکە، وەک میدیا

و سۆشیالمیدیا ببنە جێگرەوەی خێزان لە پەروەردەکردن و دروستکردن و گۆڕینی منداڵ و گەنجان. وەک لە پەیوەند بە ئیمپراتۆرییەت ئاماژەی پێکرا، ئەم جێگۆڕکێیە لە ڕۆڵەکان هەندێک ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە سروشتی ناوەندگەرایی و حەز و تەماحی دەستوەردانی لە دەوڵەت-نەتەوەکاندا، بەڵام هەندێکیشیان مەرج نییە لە جەوهەری دەوڵەت-نەتەوەوە سەرچاوەیان گرتبێت بەڵکوو زیاتر پەیوەندی بە پێشکەوتن و پێشهات و گۆڕانکارییە تەکنەلۆجییەکانەوە هەیە.

لە پەیوەند بە پرسی کورد، چوار دەوڵەت-نەتەوەکە هەر لە سەرەتای دامەزراندنییانەوە، لەڕێگەی خوێندن و فێرکردن پەروەردەی بەکۆمەڵ بەردەوام ڕۆڵی دەوڵەتیان بەهێز و خێزان بێهێز کردووە. هاوتەریب، زمان فەرهەنگ و کولتوور و دابونەریت و مێژوو و یادەوری هاوبەش و ناسنامەی نەتەوەکانی تورک و فارس و عەرەب بەسەر منداڵانی کورد دا سەپێنراوە. ئەگەر لە باشوور و ڕۆژاڤای کوردستان لە چەند دەیەی ڕابردوودا بە کوردانی ئەو دوو بەشەی کوردستان هەلێک ڕەخسا بێت، ئەوا کاریگەریی دەوڵەت و ناسنامەی نەتەوەی داگیرکەر لە باکوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئێجگار زیاتر بووە.

لە میانی دامەزراوە پەروەردەیی و سەربازیی و ئەمنیی و تەکنەلۆجییەکان، کوردستانی پڕ شاخ و داخ و دۆڵی سەخت و دژوار تەخت بووە، تەخت کراوە، بە مانا مەجازییەکەی، وەک چۆن تۆماس فریدمان ئەم تەرمە بەکاردێنێت لە بەستەنی جیهان لەئاکامی جیهانگیرییدا (Friedman 2007). بە واتایەکی دیکە، لەسەردەمی ئیمپراتۆرییەتەکان ئەگەر سەختی ناوچە کوردستانییەکان لەمپەڕێک بووبێت لەپێش گەیشتنی زمان و کولتوور و ناسنامەی نەتەوەی باڵادەست، ئەوا لەژێر ڕکێفی دەوڵەت-نەتەوە، هیچ کونوقوژبنێکی کوردستان نەماوە کە دەزگا پەروەردەییەکان، ئەمنییەکان، یاساییەکان، تەکنەلۆجییەکان، میدیاییەکان، هتد، دەستیان پێڕانەگەیشتبێت و کاریگەریی دراماتیکی و جەوهەری و یەکلاکەرەوەیان جێنەهێشتبێت. بە نموونە، لە سەد ساڵی ڕابردوودا لە دوورەدەستترین گوندەکانی شرناخ (تا ئێستا)، سەردەشت (تا ئێستا)، کانی ماسی (تا ١٩٩١) و کۆبانێ (تا ٢٠١٣) قوتابخانە کراوەتەوە و دەوڵەت لەڕێگەی پەروەردەی بەکۆمەڵ منداڵانی کورد، لە شەش ساڵی تا ١٨ ساڵی، نەک هەر فێری خوێندن و نووسین دەکات بە زمانێکی دیکە، بەڵکوو زمانی نەتەوەیەکی دیکەیان بەسەردا دەسەپێنرێت و زمانی دایکیان یاساغ دەکرێت و بە مێژوو و کۆیادی تورک و فارس و عەرەبیش جۆش دەکرێن. لە دوای ١٨ ساڵیشەوە ڕاکێش دەکرێن بە خزمەتی سەربازی و لەوە بە فەلسەفە و تێگەیشتنی نەتەوەی داگیرکەر پەروەردە دەکرێن و زۆرجار دەکرێن بە بەشێک لەو سوپایەی

کە سەد ساڵە کوردستانی داگیرکردووە و خاپوور دەکات.
بۆیە دەکرێت بڵێین ئەگەر کورد وەک گرووپێکی ئیتنی، کوردی وەک زمان، لە هەزار ساڵی ڕابردوودا ماون ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ سروشت و ژینگەی ئیمپراتۆرییەت، کە بەئاگایی بێت یان بێئاگایی، دنیایەکی ڕەخساندبوو کە فرەیی تێیدا گەشەش نەکات لەناونەچێت. پانتاییەک کە فارس و تورک و عەرەب، بە بەراورد بە کورد، ئەگەر بالادەستریش بووبن بەهەمان هەژموونگەرا نەبوون کە ببن بە نەتەوەی ناوک لە سەرتاسەری ئیمپراتۆرییەتەکە و سیاسەتێکی سیستەماتیک بوونی نەبوو بۆ تواندنەوەی کورد لە قازانی ئەوانی دیکە. بە چەقبوونی خێزان و دووردەستی ئەم دامەزراوەیە لە دەستوەردانی ئیمپراتۆرییەت ژینگەیەکی دروستکردبوو کە منداڵێک ئەگەر لە خێزانێکی کورد لە دایک ببێت ئەوە بەو زمانە قسە دەکات و هەڵگری ئەو ناسنامەیەش دەبێت. ئیمپراتۆرییەتەکان، وەک دەوڵەت-نەتەوەکان نەبوون کە سروشتێکی ئەختەبووتیان هەیە و دەستوەردان لە هەموو کونوکەلەبەرێک بکەن و پەروەردەی بەکۆمەڵ بسەپێنن، لەڕێگەی ئەویشەوە هەژموونگەرایی نەتەوەی ناوک (تورک، فارس یان عەرەب) بەسەر کورد دا دروست و زاڵ بکەن. هەژموونگەراییەکە بەڕادەیەک بێت کە پێگەی خێزان و ماڵ جەڵەق بکەن و جێگەکە بە [illegible]کەی بکەن لە پەروەردەکردن و گواستنەوەی زمان و کولتوور و ناسنامە.

ماویەتی..
شێرکۆ کرمانج

سەرچاوەکان

تەفیق، زرار سدیق. (٢٠٢٠). کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامی. هەولێر: خانەی موکریان.
کرمانج، شێرکۆ. (٢٠١٧). شوناسی عێراق، ململانێ نەتەوەیی و مەزهەبییەکان. سلێمانی: دەزگای سەردەم.
مەلازادە، ئیبراهیم سادق. (٢٠٢٢). "سەد ساڵ نکۆڵیکردن وەک فۆڕمێکی جینۆساید، خەسڵەتەکانی کۆڵۆنیالیزم. بەشێک لە کتێبی: سەد ساڵ دوای سیڤەر، کورد لە کوێوە بۆ کوێ. سلێمانی: دەزگای جەمال عیرفان، پ.پ. ٢٢٥-٢٩٥.
Cleveland, William L. (1994) A History of Modern Middle East, Oxford: Westview Press.
Friedman, T. L. (2007). The world is flat: A brief history of the twenty-first century. Farrar, Straus and Giroux.

بۆ فرمێسکەکانی باوکی ڕێکار..
ئازاد حەمە

گریان… نووسینەوەی دیرۆکی فرمێسک ئاسان نییە

هەڵکۆڵین لە بنەچەی گریان و نووسینەوەی دیرۆکی فرمێسک ئاسان نییە. بەزۆرێکیشمان روونە،کە سەردەمی فرمێسک دەمێکە بەڕێوەیە و ڕەچەڵەکی فرمێسکیش زۆر مرۆییە. بۆیە لێکۆڵینەوە لە گریان یان فرمێسک ڕشتن هیچنەبیت ئەزموونی ڕژاندنی فرمێسک و بەکوڵ گریانی دەوێت. ئایا ئەوە لە هەمووان دا هەیە؟ هاوکات دۆزینەوەی تێڕوانینی قووڵ لە فرمێسکەکانی ئەوانیتر توانایەکی سۆزدارییشی دەوێت.
نهێنی فرمێسک تەنیا گریان تێیدەگات. ئەو ڕژێنانەی فرمێسک بەرهەم دەهێنن هەقایەتیان لەپشتەوەیە. هەڵچوونی هەست،کە گریان دروستدەکات لەڕێگای ڕژانی فرمێسکەوە لە دیرۆکی مرۆڤایەتییدا گۆڕانی بونیادی بەسەردا هاتووە. ئەمە ئەوەشمان پێدەڵێت،کە شیکارییکردنی فرمێسک، تێگەیشتنی کۆمەڵایەتی بۆ گریان وەک خۆی نەماوە. چونکە لە گریان تێگەیشتن دووبارە تێگەیشتنی فرمێسک ڕشتنمان لیداوادەکات. هەروەها ڕاستە فرمێسکەکان لاواز دەرماندەخەن، لێ بە فرمێسکەکان دەتوانین هەستی ئەوانیتر بەخۆمان ڕاکێشین و خۆشمان تاڕادەیەک ئاسوودە بکەین.
لێرەدا دەپرسین:چاوەکان،کە فرمێسک دەردەدەن، ئەم فرمێسکە دیرۆکی هەیە؟ هەموو فرمێسکێک یەک مانای هەیە؟ لەڕووی بایۆلۆجییەوە یەک تام و یەک پێکهاتەی هەیە؟گریان چارەسەرە(تێراپییە)؟ ئەرێ، واتە کوردستان، یان ڕۆژهەڵات، بەشێک نییە لە مێژووی فرمێسک؟ وەکیتر کوێن ئەو شوێنانەی دەستپێکی مێژووی نەک گریان بەڵکو پێکەنیینیشن؟ ئارکۆلۆژیای(هەڵکۆڵیناسی)گریان چیمانپێدەڵێت؟ ئەو مێژووکردانەی گریان دەنووسنەوە سەر بەو شوێنانەن، کە منداڵدانی تراژیدیا و کارەساتبارین؟ مانای سایکۆلۆجی فرمێسک لەگەڵ مانا کولتوورییەکەی یەکە؟ فرمێسکی یۆنانییەکان لەسەردەمی سوکرات هەمان مانای ئەو فرمێسکانەی هەیە باوکی رێکار ڕشتی؟
فرمێسک چییە؟ فرمێسکەکان لە ئاو(شلەیەکی خوێیین)پێکهاتوون، کە لەگەڵ پێکهاتەی تریشدا تێکەڵن(چەوری، ئەنزیم و هتد…). کاتێک دەگریێین فرمێسک دەڕێژین، کە هۆرمۆنی تایبەتی تیایە. فرمێسکی

سۆزداریی بەپێی توێژینەوەکان پێکاتە هۆرمۆنییەکەی جوداوازە. لێرە قسەی ئێمە نە لە پێکهاتەی کیمیایی فرمێسک یان گریانە نە سوودی ڕشتنی فرمێسک، بەقەدئەوەی فرمێسک وەک دیاردەیەکی خەمناک و ئاماژەیەکی وروژێنەری سۆزداریی تەماشادەکەین.

باشە مێژووی گریان چییە؟ هەموو شتێک مێژووی خۆی هەیە. گریان، کە دەرھێنەری فرمێسکە لە کولتوورێکەوە بۆ ئەوی دیکە جیاوازە. هەرھەمووشمان جارێک لە جاران فرمێسکمان ڕشتووە، بەڵام فرمێسکی باوک(پیاو) و فرمێسکی دایک(ژن)، فرمێسکی هەژار و فرمێسکی دەوڵەمەند، فرمێسکی تاوانکار و فرمێسکی قوربانی و.. وەک یەک نیین.

بیرمەندە گەورەکان لە یۆنانەوە(هیپۆکراتیس، ئەفلاتون و…) تا دەگاتە زانایانی بایۆلۆجی(داروین) و هونەرمەندەکان(پێکاسۆ و ..) هەوڵیان داوە لە مانا و ناواخنی گریان حاڵیبن. تەنانەت ئاماژەکانی فرمێسک لە فیلمەکان تادەگاتە فرمێسکی سەرتابلۆکان ئەوەمان بیردەخەنەوە،کە فرمێسک تەنها دیاردەیەکی مرۆیی نییە، بەڵکو ئاژەڵیشە. بەڵام ئەوەی مر□ق ناخهەژێنترە چونکە بەهۆشەوەیە و ڕشتنەکەشی بۆ هەردولایە.

ڕاستە تەنگژەی جەستەیی و ڕۆحیی یان دەروونییەکان سەرچاوەی فرمێسک دەردانن، لێ کولتوورە جیاوازەکان بەپێی ئاماژەکانیان مانای خۆیان بەبەر فرمێسکەکاندا کردووە. بۆ زۆرێکمان ئەوەش جێگای سەرنجە،کە فرمێسکی چینییەک لەگەڵ فرمێسکی لاتینئەمریکای یان ئەفغانییەک لە چییدا لەیەک دەچن. ئەوە کولتوورەکانن، کە پێماندەڵێن فرمێسکی هەژاران و دەوڵەمەندان، ئیمانداران و بیئیمانەکان، یان کۆمەڵگە غەدرلێکراو و ئازاد و خۆشبەختەکان هاوشێوەی یەکنیین.

خۆشیی (سەرکەوتن، بردنەوە، تەندروستبوون و..) و خەم(مەرگ، غەدر، دابڕان و..) فرمێسک هێنەرن. ئەڵبەتە ئەوەش کاتێک تەنێک دەچێتە چاومان یان بەشتێک هەستیاریمان هەیە. بەڵام ئەو مانایەی ئێستا فرمێسک هەیەتی هەمان ئەوە نییە، کە مر□ق ل□ سەرەتای مێژوو هەیبووە. فرمێسکی تاکی کورد لە ئێستادا ڕەنگە بەرهەمی هۆکارگەلێکی جیاواز بێت لەو فرمێسکانەی هەزار ساڵ لەمەوبەر ڕشتوونی. کەوابێت ڕژاندنی فرمێسکی کوردی ئەمڕۆ هەمان پێکهاتە کیمیاییەکەی پێشووی هەی□ ب□□س هۆکارە سۆزدارییەکە هەمان نییە.

فرمێسک هەستگەیێنەرە، کۆدەکان دەخاتە بەردەست کەسانی ترەوە، پێیاندەڵێت فرمێسکەکانم لەخۆڕانیین، ناخهەژێنییان تێدایە. کەواتە فرمێسکەکان دەتوانن ناخەکان پۆلینکەن. ئەمەو جەستەی ئەو کەسەی دەگری و فرمێسکی سۆزداری دەڕێژێت دەچێتە ئاستێکی هاوسەنگ و بە ڕشتنی فرمێسکەکە فشاری دەروونی کەمد□ بێتەوە.

کردەی گریان دروستکەری فرمێسکە. واتە دەستپێک گریانە و ب□رh□م□کەی ڕشتنی فرمێسکە. وێڕایئەوە، سۆز و h□ستی قو□ و ب□h□زیش فرم□سک h□ن□رن. ئەڵبەتە سۆزیی رەوشتییش h□کارە بۆ فرمێسک ڕشتن. کەواتە، کاتێک بەزییمان بەکەسێکا یان خۆمانا دێتەوە، هاوسۆزدەبین لەگەڵ دیاردە یان کێشەیەک، ب□رh□می ئەوە دەبێتە گریانێک.
ئەوەتا دەبینیین، کە نوسەری ئەمەریکی تۆم لوتز Tom Lutzلە کتێبێکیدا بەناوی(مێژووی سروشتیی و کولتووریی فرمێسک)ئاماژە بۆئەوەدەکات، کە""چۆن فرمێسکەکان h□م و□ک چ□ژب□خش و h□م وەک مەترسیدار، h□م وەک شتێکی نهێنی و h□م قووڵ سەیر کراون. لێکۆڵینەوە لەوە دەکات،کە چ□ن h□مان د□رب□ینی h□ست، وەک فرمێسکی خۆشی یان خەم، دەتوانرێت بەپێی چوارچێوەی کولتووریی بە شێوازی زۆر جیاواز لێکبدرێتەوە.""
کۆتا گوتنمان سەبارەت بە گریان و ڕژانی فرمێسک، ئەوەیە، کە مخابن کەوتووینەتە ناو دەمی گاڵتەکردن بە گریان. بۆیە باشە بزانیین،کە فرمێسکی کوردی لە دیدی مێژووییەوە سەرچاوەی جۆراوجۆریی h□بووە، کە زۆرینەی ن□hامەتی سیاسیی ب□h□ناو□، ک□ h□کاری ڕژانی فرمێسکەکانی بووە. ئێمە زۆرترین ئازادیمان لە فرمێسک ڕشتن h□بووە. ئەو ئازادییە بۆ گریان h□مانبووە وایلێکردووین لەبەردەم دیاردە سۆزاوییەکاندا گرینۆک و لاوازبین. h□ربۆیە کوردستان بووەتە فرمێسکخانە. ئافەرین بۆ ئەوانەی لە فرمێسکەکانی باوکی ڕێکار وەک خۆی حاڵیبوون.

سەرنج: ئەم بab□تە بەشی 37 لە زنجیرەنووسینی) بەکورتی(پێکدێنێت.

لەتیف h□□م□ت و واتا زێڕینەکان.. ستار ئەحمەد

چاو
ئەگەر ئاواز لە گیتاری دڵما نەما
چاوەکانم مەنێنە چاڵ
چاوەکانم… بە گەردنی حەسارۆسدا h□□واسن
با h□ر چاوم لە لوتکە بێ و مەرگی دوژمن…

ئەگەر دڵم
وەکو چاوگەی کانییەکی بچکۆلانە وشکی کرد
وام بنێژن… کونە گوێم پڕ نەبن لە لم
با نەبڕێ لە گوێم
چپەی ئەستێرەی شەوی گوێی سیروان
هاژەی ڕەشەبای سلێمانی
گرمەی هەوری سەر ترۆپکی هەیبەت سوڵتان…
ئەگەر دڵم وەک کاتژمێرێکی شکاو
لە چرکە… کەوت…
کوژایەوە…
وەکو چرایەکی بێ نەوت
وام مەنێژن مێروولە

کەپووم بخۆن وەک پەڕەی باڵی پەپوولە
با هەمیشە پڕ بە شانەکانی دەروون
هەڵبمژم بۆنی عەتری
ڕووباری پرچی فێنکی کچانی ڕێی تووی مەلیک و
گوڵی لوتکەی پیرەمەگروون…
ئەگەر بووم بە میوانی دوا جێ و هەوارم
مەیەڵن گڵ بڕژێتە ناو گەروو و زارم
بەڵێن دەدەم دوای هەزاران ساڵ و سەدە
ئێسکم ببێ بە دارێکی دەم بە خەندە
لە جێی گەڵا بە گشت لق و چڵێکییەوە
بشنێتەوە هۆنراوەی جوان
ئەگەر بە لای گڵکۆکەمدا گوزەر بکات
کچی باڵا بەرز و نیان…

ئەم شیعرەی “چاو” لەتیف هەڵمەت، یەکێکە لە شیعرە جوان و پڕ واتاکانی کە بە شێوازێکی نوێ و جیاواز، پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوان خۆشەویستی خاک و مەرگ و ژیانی دوای مەرگدا دروست دەکات.

خۆشەویستی خاک: شیعرەکە پڕە لە خۆشەویستی بۆ کوردستان و خاکی نیشتمان. شاعیر نایەوێت بە شێوەیەکی ئاسایی و تەقلیدی بمێنێتەوە، بەڵکوو دەیەوێت تەنانەت دوای مەرگیش هەست و سۆز و بیری لەگەڵ نیشتمان و سروشتەکەی بەردەوام بێت.

: شاعیر یاخییە لە شێوازی ناشتنی ئاسایی (چاوەکانم مەنێنە چاڵ، کونە گوێم پڕ نەبن لە لم). ئەم یاخیبوونە نیشانەی ئەوەیە کە ژیانی دڵی بەندە بە بەردەوامی سۆز و هەستی نیشتمانپەروەریییەوە.

بەردەوامیی خەبات و ئومێد: داوا دەکات چاوەکانی بە گەردنی

حەسارۆسدا هەڵبواسرێن تا هەمیشە چاوی لە لوتکە بێت و مەرگی دوژمن ببینێت، ئەمە نیشانەی بەردەوامیی خەباتە تەنانەت پاش مەرگیش.

: وێنەی شیعری و زمان:
وێنەی سەرنجڕاکێش: لەتیف هەڵمەت بە وێنەی شیعریی ناسروشتی و دەگمەن (سوریالی) ناسراوە. لەم شیعرەدا چەند وێنەیەکی جوانی بەکارهێناوە:
چاوەکانم بە گەردنی حەسارۆسدا هەڵواسن: وێنەیەکی بەهێزە بۆ نەمرکردنی بینین و ئاواتەکانی (لوتکە و مەرگی دوژمن).
کونە گوێم پڕ نەبن لە لم… با نەبڕێ لە گوێم… هاژەی ڕەشەبای سلێمانی: داوا دەکات دەنگەکانی نیشتمان نەبڕێن، ئەمەش بەندبوونی گوێی شاعیرە بە سروشتی کوردستانەوە.
دڵم وەک کاتژمێرێکی شکاو… وەک چرایەکی بێ نەوت: بەراوردکارییەکی جوان و سادەیە بۆ مردن.
ئێسکم ببێ بە دارێکی دەم بە خەندە… بشنێتەوە هۆنراوەی جوان: گۆڕینی فەنابوون (مردن) بۆ بەردەوامیی ژیان و هونەر (شیعر) و ئومێدی داهاتوو.
ناوە جوگرافییەکان: بەکارهێنانی ناوە جوگرافییە دیارەکانی کوردستان وەک (حەسارۆس، سیروان، سلێمانی، هەڵبەت سوڵتان، تووی مەلیک، پیرەمەگروون) شیعرەکە بە واقیع و جوگرافیای نیشتمانەوە دەبەستێتەوە و خۆشەویستی بۆ ئەو ناوچانە دەردەبڕێت.

□. تەکنیک و ستایلی نووسین:
: شیعرەکە بە شێوازی شیعری نوێ (شیعری ئازاد) نووسراوە، کە شاعیر دەستبەرداری کێشی تەقلیدی بووە و زیاتر گرنگی بە واتاکان و وێنە شیعرییەکان داوە.
بەکارهێنانی "ئەگەر": بەکارهێنانی وشەی "ئەگەر" (ئەگەر ئاواز لە گیتاری دڵما نەما، ئەگەر دڵم وشکی کرد، ئەگەر دڵم کەوت) جۆرێک لە مەرج و پەیمان دروست دەکات، و واتای ئەوە دەگەیەنێت کە تەنیا لە حاڵەتی نەمانی ئەم شتانەدا (مردن) داوای ئەو شێوازە ناشتنە تایبەتە دەکات.
داواکارییە تایبەتەکان: شیعرەکە بریتییە لە چەند داواکاری و وەسیەتێکی تایبەت لەسەر شێوازی مردن و ناشتنی، کە نیشانەی قووڵیی بیرکردنەوە و بڕوای شاعیرن بە بەها باڵاکان (نیشتمان، جوانی، شیعر).

بەکورتی :
شیعری "چاو"ی لەتیف هەڵمەت شیعرێکی نیشتمانیی قووڵە، بەڵام بە

شێوازێکی زۆر نوێ و فەلسەفییانە دەربڕدراوە. شاعیر مردنی خۆی دەکاتە پردێک بۆ بەردەوامیی ژیان و خەبات و خۆشەویستی بۆ خاک. وێنە شیعریییە جوان و یاخییەکان لەگەڵ بەکارھێنانی ناوە جوگرافییە خۆشەویستەکان، ئەم شیعرەی کردووە بە یەکێک لە دەقە دیارەکانی شیعری کوردیی ھاوچەرخ.

ستار ئەحمەد

نادری نادرپوور لە قەسیدەی (ستەم)دا(*).. و: نەژاد عزیز سورمێ

جگە لە گۆڕەپانی پڕ لە ئاگر و دووکەڵ
بێجگە لافاوی نەخۆشی و کوشتار و خوێن
بەدەر لە ناڵەی تـژی نەفرەت ، تـووڕەیی
جگە دۆزەخی سەرنگوون و وەرگەڕاو
بێجگە ڕەشەبا
کە لەسەرخۆ
سروودی خەمی
بە گوێی بـیاباندا دەخوێنێ
بەدەر لە تۆڵەی تاڵ و کاڵ
پێم بڵێ ئەی دڵ
چی بە پـیاو ماوە؟

ئێوە ئەی میرەکان!
گەورەکان!
ئەی ئەوانەی لە بڵیندیان دانیشتوون!
ئێوە
خاوەن کۆشك و بێ خەمەکان!
ئێوە
جەنگاوەرە داناکان!
نازی چی بەسەر

داستانەکانی مێژووەوە دەکەن؟
پشتی چی
بە زۆردارانی سبەی دەبەستن؟
بمرن!
ئێوە سزاتان مردنە
بمرن!
چونکە ئێوەن دەرد و ئافات.

لەوە دەترسم ئاگرپژێنەکان
ڕۆژێ زاری خوێنینی خۆیان بکەنەوە..
ترسم لەوەیە،
دەریای سەرشێت
نەریت و ڕەوشت
بە جارێ سەرنگوون کات
شار و ماڵ و کۆساران
تێك و پێك دا و
لە مەشخەڵی کینەدا بیانسووتێنێ..
ئاسمانە شینەکان،
لە یەکدی بپچڕێنێ و
ئەو گومبەزە تریفەییە بەربێتەوە ..

سەیرە
لەو تاریکەشەوە بەسامەدا
خوا دەرگایەکی لێ کردمەوە
لەو دەرگایەوە،
لەسەرخۆ تەماشام کرد:
لە هەر گۆشەیێ
لاشەیەکی بێ سەرم بینی..
تۆ ئەی هەموو سەرزەمینی گێتی!
ئەوە چ ئازادییەکە
بە ناڕەسەنانت داوە!

دایخە!
چۆنی بەچاکی دەزانی ڕێی لێ بگرە
جیهان لە گوناهەکانی بشێرەوە
زەمین
لە قینی نهێنیدا دەتوێتەوە
کینەیەك لە وێنەی تاریکەشەودا..

خۆشن ئەو ساتە تاڵ و
ئەوڕۆژە شیرینانە
کینەی ئەو
بە گوناهان سزا دەدا..
وەڕس بووم
لەو هەموو خۆخواردنەوەیە ، وەڕس بووم..
ئای ژیان لەگەڵ ڕەشایێدا چەند خۆشە.

کە سرووشت نوقمی خاك و خوێن بوو
شارستانییەت گەر ئەمە بێ
دەبێ دڕندەیی چی بێ؟

□□□□□□□ □ □□□□□□□□ □□□□□□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□□□□□ () □□ □□□□□□□ □ □□□ □ □□□□□ □□ □□□□□ □□، □□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□□ □ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□. (*) لە (برگذیدە شعرهای نادر نادرپور)ل. 43 کراوە بە کوردی.

منـــداڵانی ئەمڕۆمان.. منـــداڵانی دوێنێمان نیـــن.. رەزا شـوان

ئەگەرچی (دوێنی و ئەمڕۆ و سبەین□) ئ□□ ئ□□قە تێکەەڵکێشراوەکانی مێژوون و ئەمڕۆمان لەسەر پەرگەمای دوێنێمان چنراوە و سبەینێشمان لەسەر دوا ریزی چنراوی ئەمڕۆمان دەچنرێت؛ بەڵام نە ئەمڕۆمان دوێنی یە، نە سبەینێشمان ئەمڕۆمان دەبێت. چونکە پێچکەی رەوڕەوەی ژیان وەستانی نیییە و هەمیشە بۆ پێشەوە دەخولێتەوە. هەموو داهێنانەکانی ئەمڕۆ، لە ئەنجامی پێویستییەکانی ژیانی ئەمڕۆمان داهێنراون. وەک دەڵێن (پێویستی دایکی داهێنانە). ئەوانەی کە ئەمڕۆ بەلامانەوە سەیر و سەمەرن. لە سبەینێدا دەبنە شتگەلێکی ئاسایی و ئێکسپایەر و باونەماو. چونکە شتگەلێکی مۆدێرنتر و سەیر و سەمەرەتر دادەهێنرێن.

بێگومان منداڵانی ئەمڕۆمان وەک منداڵانی بیست و پێنج ساڵ لەمەوبەر نین. خواست و پێداویستییەکانیشیان، هەمان خواست و پێداویستییەکانی منداڵانی نەوەی رابردوو نین.
خەون و خۆزگە و هیوا و بەهرە و ئارەزووەکانیشیان جیاوازن لەگەڵ منداڵانی پێشتر. منداڵانی ئەمڕۆمان زیاتر کنجکاوین و دەیانەوێت زیاتر و زیاتر بزانن و بدۆزنەوە. منداڵانی ئەمڕۆمان لە ژینگەیەکی دیجیتاڵی هەمەچەشنە و جیهانیدا گەور□ دەبن.
(ویس ستانفۆرد) دەڵێت:"ئەگەر خەونەکانی منداڵان ل□ب□رچاوبگرین.. جیهان بەختەوەر دەبێت.. ئەگەر خەونەکانیان لەناوبەرین.. چارەنووسی جیهان لەناوچوونە".

جیهانی منداڵانی ئەمڕۆمان، جیاوازە لەگەڵ جیهانی منداڵانی دوێنێمان. منداڵانی ئەمڕۆمان، منداڵانی سەردەمی ئینتەرنێت و ئایپاد و ئایفۆنی زیرەک و ژیریی دەستکردن. نەوەی تەکنەلۆژیای خێرا و شۆڕشی دیجیتاڵین. لە تەمەنێکی بچووکەوە کارلیکیان لەگەڵ ئامێرە زیرەکەکاندا کردوون. بە خێراییـەکی زیاتر لە نەوەکانی پێشوو کارامەییان بەدەستھێناون. پێویستیشیان بە کارامەیی زیاتریش هەیە، تا لەگەڵ گۆڕانکارییـەکان و داواکارییـە جیاوازەکانی جیهانی داهاتوودا، بگونجین و دەربەرن.
منداڵانی ئەمڕۆمان، وریاتر و کراوەتر و زیرەکتر و زۆرزانتر و رۆشنبیرترن لە منداڵانی بیستەکانی رابردوو. منداڵانی ئەمڕۆمان ه□□□ناخەڵەتین و بە بابەتی بێ بایەخ رازی نابن. بە دوای شتگەلێکی مۆدێرن و هاوچەرخ دەگەڕێن. بۆیە رازیکردن و دابینکردنی پێداویستییەکان و خۆشگوزەرانی منداڵانی ئەمڕۆ، نیگەرانییەکی سەرەکی کۆمەڵگایە. چونکە منداڵانی ئەمڕۆ، زیاتر پشت بە تەکنۆلۆژیا دەبەستن و ئامێرە تەکنۆلۆژییەکان بوونە بە بەشێک و بە پێویستییەکی سەرەکی لە ژیانی رۆژانەیان.
بڕوان□ منداڵێکی دوو ساڵان، کە چۆن کاتێکی زۆر بە بەکارهێنانی ئایپاد بەسەردەبات.
تا زیاتر بچینە ناو جیهانی وەنەوشەیی و ئەفسووناوی سەیر و سەمەرەی منداڵانەوە، زیاتر دەتوانین لێیان تێبگەین و هاوڕێتیان بەدەستبهێنین. لێشیان تێدەگەین کە چییان خۆشدەوێت و چییان خۆش ناوێت. جیهانی منداڵان، جیهانێکە سەرتاپا لە جوانی و ل□ د□یاکی و لە راستگۆیی و بێتاوانی. دڵە

قنجەکانیان لە پەڕەی گوڵ پاکترن. پڕن لە سەوز و خۆشەویستی و لە ئاشتی و لە میهرەبانی و لە لێبووردن. جیهانی منداڵان، جیهانێکە پڕە لە خەونی سەوز و لە هیوای بەرز و لە راز و لە نیازی پاک. پڕە لە بزەی ناسک و لە پێکەنینی شیرین. لە قسەی قوت و خۆش. جیهانی پاکیزەیی منداڵان، جیهانێکی بێ ئەستەم و بێ سنوور و بێ سانسۆرە. پێویستە ئەم جیهانە خۆشەڵیان لەتێکنەدەین و ژیانی ساوێلکەیان لە تاڵنەکەین. پێویستە بە هەندیان بزانین و گرنگی رۆڵیان لە ئەمڕۆ و لە داهاتوودا لەبەرچاو بگرین. نابێت بەری ئازادییان لێبگرین، وەک منداڵان، با چێژ و خۆشییەکانی لە تافی منداڵیی خۆیان وەربگرن. با راکەن و هەڵبەزنەوە و وەک پەپوولە هەڵفڕن و بە کامی دڵیان مەستی یاری و شادی بن. نابێت بەو پێوەر و شێوازە پەروەردەیان بکەین، کە ئێمەیان پەروەردەکردووە. دەبێت ئەوە بزانین کە سەردەمی ئێستا، لەگەڵ سەردەمی منداڵی ئێمەدا زۆر جیاوازە. لە ئەمڕۆدا، گۆڕانکاری و چاکسازییەکی ریشەیی لە پەروەردەکردنی منداڵانی مۆدێرندا هاتووەتەدی. لەبەر گرنگی رۆڵی چارەنووسسازی منداڵان، ئەم سەردەمە، بە سەردەمی منداڵان ناودەبرێت. گەر بمانەوێت هەر چاکسازی و گۆڕانکارییەکیش بۆ داهاتوویەکی باشتر بکەین. دەبێت لە منداڵانەوە دەستپێبکەین. چونکە داهاتوومان لە دەستی منداڵانی ئەمڕۆمان دایە.
(ئیلیانور رۆزفڵت) دەڵێت:" منداڵانی ئەمڕۆ، ئەندازیاری داهاتوون".
(جۆن کنێدی) یش دەڵێت:"منداڵان بەنرخترین سەرچاوەی جیهانن و باشترین هیوا بۆ داهاتوو".
ئەم هیوا و داهاتووە دەخوازەشمان، لە سایەی پەروەردەکردنێکی مۆدێرنی راست و دروستی منداڵەکانمان و پلانێکی پەروەردەیی ستراتیژی و مامۆستایانی مۆدێرزم و گۆڕانکاری لە پەیڕەو و لە پروگرامەکانی خوێندنی قوتابخانەی بنەڕەتیدا دێتەدی.
(کۆنفۆشیۆس) دەڵێت:"منداڵان، منداڵانی سەردەمی ئێمە نین.. منداڵانی سەردەمی خۆیانن".

بەڵام ئایا پرۆگرامەکانی خوێندن و ئاستی مامۆستایان و شێوازی فێرکردن و پەروەردەکردن و وتنەوەی وانەکان لە قوتابخانەکانی کوردستان، لە ئاستی ویست و هیواخوازی و پێداویستییەکانی منداڵانی مۆدێرنی کوردستانن؟ ئایا پلاداڕێژراوی و پرۆگرامسازی کراوە، بە ئەوەی ئینتەرنێت و

ژیریی دەستکرد، ببن بە بەشێک
لە پرۆسەی فێرکردن و خوێندن؟ بەداخەوە تا ئەمڕۆش، بەشێکی زۆری مامۆستایان شیوازی تەڵقینی و رێبازی کلاسیکیی ئێکسپایەر، لە وتنەوەی وانەکاندا پەیڕەودەکەن. لە راستیدا هەست بە چاکسازی و گۆڕانکارییەکی کەم دەکرێت. قوتابخانەی بنەڕەتی لە پ□ر□ورد□ی ن□و□ و سەردەمدا، رۆڵ و گرنگی و پێگەیەکی گەورەی هەیە، لە راهێنان و ئامادەکردنی قوتابیان بۆ کۆمەڵگایەکی بەختەوەر و ب□ داهاتوویەکی باشتر
و ئاسوودەتر. بۆیە پێویستە بە وردی و بە بایەخەوە لە هەموو کار و پرۆگرام و بەرنامەکان و چالاکییە پێشکەوتووەکانی قوتابخانەکانی بنەڕەتی بڕوانین و بە وردی هەڵیان بسەنگێنین. قوتابخانە تا ئەمڕۆش کەناڵێکی گرنگە و هەڵگری رەهەندە رۆحی و رەوشتی و داهێنان و هونەر و وێژە و بەها تایبەتی و گەردوونییەکانە.
ئەگەر فێرکردن و پ□ر□وردەکردنێکی راست و دروست و مۆدێرنی قوتابییەکانمان دەوێت، کە بتوانن پێداویستییەکانی داهاتوو بەدیبهێنن و بتوانن بەرپرسیارێتی هەڵبگرن و کوردستانێکی شیاوتر و دڵخوازتر بەڕێو ببەن. پێویستە بیر لە شێواز و رێبازی مۆدێرنی وانەوتنەوە و فێرکردن و پ□ر□وردەکردن قوتابیان بکەینەوە، گۆڕانکاری و چاکسازی لە پروگرامەکانی خوێندن بکەین، ئامێرە مۆدێرنەکانی وەک ئینتەرنێت و ئایپاد بکرێن وەک ه□□کانی مۆدێرنی فێرکردن. لە قوتابخانەکاندا بەکاربهێنین. سێ ساڵ جارێکیش، پێویستە ماموستایان بۆ ماوەی مانگێک بەشداری لە خولی هاوینەی راهێنانی مامۆستایان بکەن. تا لە تازەترین تیۆر و رێباز و شێواز و ستایلی مۆدێرنی فێرکردن و وانەوتنەوەی وانەکان و گۆڕانکارییی□ پ□ر□وردەییەکان و لە هۆیە داهێنراوکانی فێرکردن بە ئاگابن. بۆ ئەوەی قوتابییەکانیان، لە رەوتی پێشکەوتن و لە شارستانی نوێ، دانەمێین.
لە ئەمڕۆدا، پ□ر□وردەی منداڵان بریتی نییە، لە تەنها فێرکردن وەرگرتنی زانست و زانیاری، بەڵکو ئەم سنوورەی تێپەڕاندووە و هەموو ئەو لایەنانە دەگرێتەوە، کە پەیوەندیان بە ژیانی منداڵانی ئ□م□□□ و ب□ داهاتوویانەوە هەیە. بۆ ئەوەی ئەو ئامانجە بەرزانە بهی□ن□ت□دی ک□ پ□ر□وردە مودێرن خوازیاری□تی.
ل□ ئ□م□□دا، پ□ر□وردەکردنی منداڵان شۆڕشێکی بێدەنگی بەخۆیەوە بینیوە. ڕۆژانی شێواز و رێبازی پ□ر□وردەکردنی تاکڕەوانە

ڕۆیشت، کە بە یاسای توندوتیژی و چاوسوورکرنەوەی دوور لە سۆزداری و لە میهرەبانی منداڵانیان پەروەردە دەکرد. دەبوایە منداڵان گوێڕایەڵی ڕەهای گەورەساڵان بوونایە. وا لە منداڵانیان دەڕوانی،
کە پیاوی بچووک و ژنی بچووکن. شتێک نەبوو بە ناوی منداڵی و چێژی منداڵییەوە.

لە ئەمڕۆدا، دایکان و باوکانی مۆدێرن وا منداڵەکانیان پەروەردە د□ک□□ن، کە لە ڕووی سۆزدارییەوە، گەشبینتر و هیواخوازتر و زیرەکتر و گونجاوتر و خۆڕاگرتربن.
(جۆن دێوی) دەڵێت:"منداڵ ئەو خۆرەیە، کە هەموو دامودەزگا پەروەردەییەکان
بە دەوریدا دەسووڕێنەوە".
(لیۆ تۆڵستۆی) یش دەڵێت:"هەموو شتێک.. بەندە بە پەروەردەکردنەوە".

نەرویج: ٢٠٢٥